

Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648-1657). Постановка проблеми

I. Сучасний етап розвитку вітчизняної історичної науки переживає болісний процес переоцінки існуючої спадщини, подолання витворених протягом багатьох десятиріч стереотипів і догм. У зв'язку з чим вимагає свого переосмислення й існуюча концепція Визвольної війни. Серед її найменш досліджених аспектів продовжує залишатися становлення національної державної еліти та її ментальності. Тому у пропонованому повідомленні робиться спроба окреслити окремі питання цієї важливої, але незаслужено ігнорованої проблеми.

II. Унікальна особливість процесу державотворення в Україні, який розпочався з кінця XVI ст., полягала в тому, що на відміну від усіх європо-азіатських країн цю функцію взяв на себе не панівний стан суспільства, а непривілейований стан вояків-землеробів (козаків), що формувався і вів боротьбу спочатку за станові, а згодом і національні інтереси. Суворя реальність полягала у тому, що внаслідок відсутності продовж багатьох віків практики національного державного будівництва (Київська Русь становила собою імперію), а також поневолення українських земель сусідніми державами, панівна верства, сполонізувавшись й покатоличившись, на середину XVII ст. повністю втратила роль політичного провідника народу, виразника й захисника його національних інтересів. Зрада панства, а відтак і еліти, стала однією з найбільших трагедій України, бо саме цей стан, як слушно зауважував О.Субтельний, "звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкву й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства".

III. Бурхливе становлення козацького стану, що супроводжувалося творенням інституцій державності, започаткувало виникнення й нової еліти, ядро якої становила козацька старшина. Окрім неї до її складу входили інтелігенція, вище й середнє православне

духівництво та окремі шляхтичі. Вона, по-перше, була малочисельна й відігравала певну політичну роль лише у південному і східному регіонах України; по-друге, відзначалася слабкою консолідацією, єдиною політичною ідеєю, що об'єднувала їх, виступала ідея захисту культурно-релігійних інтересів українського (руського) народу; по-третє, національна самосвідомість залишалася на рівні етнічно-культурного ототожнення й повільно еволюціонувала до рівня усвідомлення національно-політичного самовизначення. Внаслідок чого до початку Визвольної війни нова еліта не лише не спромоглася сформувати українську державну ідею, а навіть висунути програму автономності українських земель у складі Речі Посполитої. Подібна ситуація засвідчувала відставання національно-політичної свідомості від реальних результатів державотворення.

Менталітет еліти був дзеркальним відображенням менталітету українського суспільства, найхарактерніша особливість якого полягала в абсолютній перевазі в його структурі соціальних, групових і приватних інтересів над національними, державними, суспільними. Адже свідомість українця з покоління в покоління протягом віків укорінювалася в особистому досвіді виключно на побутовому, культурному, релігійному рівнях при майже повній відсутності впливу національно-державного рівня, що вело до формування соціально-психологічної поведінки (у широкому розумінні цього слова) егоцентричного спрямування.

IV. Визвольна війна, яка за колом розв'язуваних питань, по суті була українською революцією, вчинила прорив у розвитку національної самосвідомості українців, започаткувала виправлення деформації їх менталітету, привела до утворення держави та її еліти. Особливо активно ці процеси розвивалися у першому періоді війни (1648-1657 рр.), бо згодом вони не лише різко пригальмовуються, але в силу різних деструктивних причин їх руйнація набирає необоротного характеру і приводить до загибелі державність у Правобережній Україні.

Уже протягом 1648 - першої половини 1649 рр. завершується в основних рисах утворення державних інституцій й формування ядра еліти. Характерно, що темпи державотворення обганяли процес становлення еліти та розвиток її національної самосвідомості, що негативно позначилося на політичних наслідках кампанії 1648 р. Звертають увагу на себе спроби Б.Хмельницького протягом трав-

ня-серпня 1648 р. розширити соціальний склад еліти за рахунок залучення до її лав представників українського панства, які, правда, зазнали повної невдачі. Незважаючи на всебічну підтримку ним православного духовенства, його верхівка до кінця 1648 р. по відношенню до національно-визвольної боротьби продовжувала займати дуже помірковану позицію, домагаючись замирення гетьмана з польським урядом. Лише після його тріумфального повернення у другій половині грудня до Кисва вона стала рішучіше підтримувати політику українського уряду, а митрополит С.Косов, як слушно зауважував С.Оглоблин, почав навіть виступати одним з репрезентантів нової держави. Отже, в силу обставин еліта могла формуватися головним чином з козацтва, що, власне і мало місце.

V. Становлення старшини відзначалося інтенсивністю й динамізмом. На перших порах вона рекрутувалася з соратників Б.Хмельницького по організації повстання, дещо пізніше - з козаків і старшин козацьких реєстрових полків, які перейшли на бік гетьмана. З розвитком Визвольної війни на терені України виникли десятки козацьких полків, очолюваних представниками різних станів і груп, що зіграли важливу роль у ліквідації польських і становленні українських державних інституцій. Визнання Б.Хмельницьким козацьких прав за покаяння селянами і міщанами привело до включення їх керівників до складу старшини. Цей захід гетьмана сприяв консолідації державної еліти.

VI. Згуртування еліти протягом 1648 - першої половини 1649 рр. не означало зняття чи подолання суперечностей між її основними угрупованнями, а відбулося зближення між ними спочатку навколо програми захисту інтересів реєстрового козацтва і прав православної церкви, пізніше - досягнення автономії для козацької України і, нарешті з лютого 1649 р. започатковується перехід еліти до підтримки сформованої Б.Хмельницьким національної державної ідеї. Разом з тим не варто персоцінювати ні інтенсивності процесу консолідації, ні сили впливу на структуру менталітету, бо по-перше, він лише розпочався і, по-друге, залишилися міжгрупові суперечності. У залежності від підходу до розв'язання питань зміни ключової моделі соціально-економічних відносин, державного будівництва та відносин з Польщею визначилося три угруповання старшин: радикальне, національно-патріотичне й помірковане.

VII. Кидається у вічі інтенсивність розвитку національної самосвідомості. Так, протягом лютого-травня 1648 р. Б.Хмельниць-

кий формул ідею територіально-політичної автономії козацького регіону, яку, на жаль, не відразу сприйняла більшість старшини. Влітку вона набрала поширення серед старшини і козацтва й лягла в основу діяльності уряду. Хоча у вересні-жовтні у гетьмана вперше з'являються думки про відібрання у Польщі володінь "до Вісли", все ж він і більшість старшини продовжували вважати своєю вітчизною Річ Посполиту і вірили у можливість відновлення прав Русі шляхом реформування королем польського державного устрою. Саме ця автономістська програма й привела еліту до найбільшої політичної помилки - замирення з урядом Речі Посполитої на умовах відведення "в Україну" армії і уступки їй західного регіону (території Белзького, Руського, Волинського і Подільського воєводства).

Критичне переосмислення політичних уроків 1648 р. дозволило Б.Хмельницькому протягом лютого-квітня 1649 р. розробити в цілому українську державну ідею. Її зміст становили положення про: по-перше, національну відрубність українського народу; по-друге, право народу на своє національно-політичне самовизначення аж до утворення самостійної держави у межах усіх стічноукраїнських земель; по-третє, невідчужуваність утвореної козацької держави польському королю, її незалежність від Польщі; по-четверте, спадкоємне право Української держави на територіальну спадщину Київської Русі, що знаходилася у складі Речі Посполитої.

VIII. Вкрай несприятливе геополітичне становище козацької України змусило її уряд піти на підписання спочатку Зборівського (серпень 1649 р.), а згодом Білоцерківського (вересень 1651 р.) договорів з Річчю Посполитою і врешті-решт Переяславсько-Московського (березень 1654 р.) договору з Росією. Неможливість реалізувати національну ідею негативно позначилася на формуванні еліти та розвитку її менталітету. По-перше, вище православне духовенство практично відійшло від підтримки національної державної ідеї. По-друге, отримувана від польського уряду автономія, що передбачала відновлення старої моделі соціально-економічних відносин, приводила до різкого загострення не лише соціальної, але й політичної боротьби у середині старшини. По-третє, розгром радикального угруповання (кінець 1651 - весна 1652 рр.) зумовив посилення поміркованого угруповання з його про шляхетськими настроями та пропольською орієнтацією. По-четверте, невдачі у бо-

ротьбі за незалежність з одного боку посилювали сумніви у можливості реалізації державної ідеї і таким чином різко послаблювали її вплив на національно-політичну самосвідомість еліти, а з другого сприяли утвердженню у ній ідеї автономізму, формуванню своєрідного комплексу національно-політичної неповноцінності. По-п'яте, постійна загроза втрати (у випадку поразки у війні з Річчю Посполитою) свого соціально-політичного становища посилювала у ментальності старшини існуючу доміную приватних інтересів над державними.

ІХ. Укладений договір з Росією, що передбачав встановлення з нею конфедеративного зв'язку та вступ влітку 1655 р. Швеції у війну з Польщею дали шанси для реалізації програми возз'єднання з козацькою Україною західного регіону, що відкривало для неї перспективу здобуття повної незалежності. Ці фактори у поєднанні з централізаторською політикою Б.Хмельницького, який готував утвердження спадкосного гетьманату, дещо послабили негативні тенденції попереднього часу, що перешкоджали консолідації еліти. Окреслився також підйом у розвитку її національно-політичної самосвідомості. Як ніколи раніше, протягом другої половини 1655 - першої половини 1657 рр. через політичні акції уряду неухильно проводиться ідея необхідності об'єднання усіх українських земель, "де є грецька віра та існує їх мова аж по Віслу", в кордонах національної держави.

Тим паче не слід перебільшувати значення названих позитивних перемін, оскільки вони не набрали необоротного характеру. Їм протидіяли дестабілізаційні фактори величезної руйнівної сили. Назвемо основні з них. По-перше, еліта розпадалася на два угруповання (національно-патріотичне й помірковане), які займали діаметрально протилежні позиції у підході до характеру соціально-економічних відносин у державі, окремих сторін її політичного устрою, що тайло небезпеку громадянської війни у суспільстві. По-друге, значна частина старшинської верхівки (обох угруповань) мріяла про встановлення олігархічної влади й тасмно протистояла династичним планам Б.Хмельницького. Тому його смерть могла ввергнути державу у вир міжособної боротьби за владу. По-третє, позбавлена контролю з боку державного апарату генеральна і полкова старшина, зосередивши у своїх руках виконавчу й судову владу, дбала не стільки про державні інтереси, скільки за власні (спрацьовувала специфіка українського менталітету). Як зауважу-

вав козацький літописець С.Величко, "задля золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би..." Цей інтенсивний процес розвитку старшинського самовладдя не лише вів до паралічу центральної влади, але за умови, коли в менталітеті еліти лише почала утверджуватися національна державна ідея, ніс страшну небезпеку втрати нею державотворчих функцій, появи отаманства і, за влучним визначенням В.Липинського, "тупого егоїстичного анархізму".

Отже, перший період Визвольної війни становить собою важливий рубіж у становленні української державної еліти та розвитку її менталітету, в структурі якого почала утверджуватися національна ідея. Однак, цей процес відзначався складністю й суперечливістю, спостерігалось в ньому переплетення позитивних і деструктивних тенденцій. Продовжує залишатися чимало нез'ясованих питань і комплексне вивчення поставленої проблеми ще чекає на своїх дослідників.